

WERTHEIM en EMANCIPATIE: een sociologie van bovenaf ?

Michel Korzec

Wat is emancipatorische sociologie? Het meest 'stoere' antwoord is meestal een variatie op de 11e stelling over Feuerbach: het zou gaan om een sociologie die niet op interpretatie maar op verandering gericht is. Tegen deze bekende zienswijze bestaan even bekende bezwaren: de veranderingsmogelijkheden moeten volgen uit een bestaande sociale realiteit die men eerst zou moeten begrijpen (dit standpunt kan, net als bijna alle standpunten, ondersteund worden met een passend citaat uit de marxistisch-leninistische verzameling: geen revolutie zonder een revolutionaire theorie). Een ander bezwaar is, dat het tot nu toe niet bewezen is dat sociologen beter in staat zijn om sociale veranderingen te leiden en te begeleiden dan andere mensen. Maar het grootste bezwaar ligt mijns inziens in de interpretatie van het woord verandering: doorgaans wordt in deze kontekst niet bedoeld dat een socioloog een systeem van alternatieven voor het bestaande ontwerpt, maar dat hij kritiek uitoefent op het bestaande systeem en zijn apologeten. De impliciete gedachte die de leidraad van zo'n kritiek schijnt te zijn is, dat elke revolutionaire verandering een verbetering ten opzichte van de voorafgaande situatie is. In het onderstaande zal ik ingaan op het revolutiebegrip van Wertheim in Evolutie en Revolutie en de manier waarop dit begrip op de geschiedenis van de Sowjet-revolutie is toegepast.

In een recensie van Evolutie en Revolutie zegt van Benthem van den Bergh het volgende over Wertheims emancipatiebeginsel: "Emancipatie is voor hem het criterium waarmee 'vooruitgang' bepaald moet worden; het streven van specifieke achtergestelde of onderdrukte groepen (burgers, boeren, vrouwen, jeugdigen); en dan ook nog de richting waarin de algemene geschiedenis van de mensheid in feite gaat". (1) De drie genoemde betekenissen van emancipatie komen bij Wertheim inderdaad voor. Maar Wertheim beschouwt ze geenszins als drie onafhankelijke componenten van het emancipatiebegrip zoals van Benthem van den Bergh het doet voorkomen. De eerste en de derde betekenis van emancipatie zijn voor Wertheim duidelijk een functie van het tweede (empirische) emancipatiebegrip. Geschiedenis en 'emancipatoire

revolutie' zijn voor Wertheim geen identieke zaken: "We zullen er echter de nadruk op moeten leggen dat we door 'emancipatie' uit te kiezen als het fundamentele criterium van het evolutionaire proces, niet terugkeerden tot de stelling dat we evolutie gelijk stellen met de feitelijke gang der historie. Het evolutionaire perspectief is niet een richting die inherent is aan de geschiedenis als zodanig; het is een maatstaf die we gebruiken om de loop van bepaalde gebeurtenissen te bepalen in termen van 'vooruitgang', 'stilstand' of 'achteruitgang'". (2) In het geval van het 'emancipatie-kriterium' is de funktionele afhankelijkheid van de eerste emancipatie-'betekenis' en de tweede nog duidelijker. Feitelijk gaat het hier niet om een betekenis van het woord emancipatie maar van een mogelijk gebruik van het emancipatiebegrip. Dit gebruik van het emancipatiebegrip speelt in Evolutie en Revolutie een buitengewoon belangrijke rol (zoals uit het voorgaande citaat blijkt). Echte Wertheim zelf maakt duidelijk dat emancipatie iets is dat objectief waargenomen kan worden: de rol die het begrip kan spelen bij de beoordeling van verschijnselen als revoluties en kontrarevoluties is niet gelijk aan het begrip zelf. Wertheim emancipatie is een empirische grootheid. Men kan in principe voor elke historische situatie konkrete sociale groeperingen specificeren die naar bevrijding streven. De historische resultaten van het bevrijdingsstreven kan men toetsen aan de bevrijdingskriteria zelf. Zo kan men beoordelen of de resultaten in overeenstemming zijn met de definitie van emancipatie die we los van die resultaten opstellen. Bovendien kunnen we onderzoeken of de historische processen (al dan niet door de belanghebbers gewilde) bijwerkingen hebben geproduceerd die de netto som van emancipatoire verworvenheden nadelig beïnvloeden. Zo'n procédé maakt het in principe mogelijk om te beslissen of een ontwikkeling uiteindelijk een positief of een netto emancipatiesaldo oplevert. Is het saldo positief dan spreken we van een evolutionair of een revolutionair proces. Is het saldo negatief dan kunnen we dat definiëren als stagnatie, achteruitgang of kontrarevolutie. 'Vooruitgang' wordt op die manier niet door het emancipatiebegrip 'bepaald'; wel kan het met de op passen manier gewogen componenten van emancipatie worden gemeten. De bewering dat de geschiedenis de richting van evolutie volgt kunnen we bewijzen door voor een groot aggregaat van historische processen over een langere tijd het emancipatiesaldo uit te rekenen en aan te tonen dat dit positief is. Op die manier kunnen we dan in principe ontdekken dat geschiedenis een voorkeursrichting heeft: de vooruitgang. Wertheim laat er weinig twijfel over bestaan dat het bovenstaande gebruik van het emancipatiebegrip zijn voorkeur heeft, hoewel hij anderzijds opmerkt dat "het werkelijk toepassen en interpreteren van dit begrip nog moeilijk...(blijft)". (3) Wat hem er overigens niet van weerhoudt om zo'n toepassing een paar keer te wagen.

Het emancipatiekriterium zoals het bij Wertheim gebruikt wordt heeft een frappante overeenkomst met een begrip uit de natuur

kunde: De entropie.(4) Dit begrip dat in de thermodynamica in de 19e eeuw is geïntroduceerd wordt gebruikt om de ordening van de materie te meten en vast te leggen. Uit de eigenschappen van de entropie kunnen we aangeven op welke manier we verbrandingsmotoren tot een optimaal rendement kunnen opvoeren. Voorts legt de entropie op kosmische schaal de richting van de tijd vast: de tweede Wet van de Thermodynamica vormt de enige regel uit de natuurwetenschappen die een verbod vormt op een cyclisch of een oscillerend verloop van de tijd. De analogie met het emancipatiebegrip van Wertheim dringt zich op: entropie vormt het criterium waarmee ordening bepaald kan worden, zij vormt voorts het criterium waarmee we het verleden van de toekomst van elkaar kunnen onderscheiden (op basis van gemeten verschillen in ordeningstoestanden). Net als bij Wertheims gebruik van het emancipatiebegrip natuurrampen, 'involutie' en kontrarevoluties geïnterpreteerd worden als lokale diskontinuiteiten van beperkte duur in het globale, historische bevrijdingsproces, zo zegt men in de natuurkunde dat toestanden van dalende entropie (waarvan het leven op aarde er een is) slechts beperkte verstoringen zijn in een heelal waarvan de evolutie beschreven wordt door een irreversiebel proces; de stijgende entropie. Maar, de entropie is in de thermodynamica een nauwkeurig gedefinieerde grootte, iets wat men over Wertheims emancipatiebegrip niet kan zeggen. Herhaaldelijk lijkt Wertheim in het boek aan te kondigen dat hij zo'n definitie gaat geven, zonder dit waar te maken: "... het lijkt mogelijk enige objectief aan te tonen elementen van dit hele proces (de evolutie, M.K.) eruit te lichten".(5) Het dichtst komt Wertheim bij zo'n definitie in paragraaf 2 van hoofdstuk 2; het emancipatiebeginsel en voorts in paragraaf 14 van hoofdstuk 8; de gevolgen van revoluties in termen van emancipatie. "Emancipatie uit een staat van onvrijheid, door mensen gegrondvest, gaat dus samen met de bevrijding van de krachten der natuur".(6) "Wat sociale mobiliteit betreft, op dit gebied ligt het het meest voor de hand dat allerlei groepen zich gaan emanciperen. Een ruimere toegang tot posities die een zekere status en prestige verlenen voor mensen die vroeger geen kans kregen tot verticale mobiliteit, en dit ten koste van leden van de vroegere regerende klassen, behoort typisch tot de eerste resultaten van een revolutie".(7) "Op economisch terrein doen zich stellig belangrijke veranderingen voor... Deze veranderingen houden als regel een zekere mate van emancipatie in voor groepen die vroeger aangewezen waren op posities met een geringere economische macht".(8) "Een ander belangrijk aspect van emancipatie als gevolg van revolutie vormt een plotselinge uitbreiding van onderwijsgelegenheid".(9) "Er zijn nog twee kanten aan de 'emancipatie'-beweging die genoemd moeten worden. Ten eerste is er de vijftig procent van de wereldbevolking die in het verleden grotendeels uitgesloten is geweest van het gebied van wetenschap en techniek (10) (de vrouwen, M.K.). (...) Tenslotte is er nog een groep die deel heeft in de algemene emancipatie van achtergestelde groe-

pen: de jeugd".(11) "Maar de belangrijkste emancipatie doet zich gewoonlijk voor op psychologisch terrein... De geestelijke krachten, die door een revolutie zijn bevrijd, zou men misschien als haar belangrijkste maatschappelijke gevolgen zien".(12)

Naast de bovengenoemde categorieën van emancipatie merkt Wertheim op dat evolutie samenvalt met "hogere vormen van koöperatie", (13) maar samenwerking kan volgens Wertheim niet naast het emancipatiebeginsel worden ingevoerd als een criterium voor de vooruitgang. Hoewel Wertheim dat niet zo zegt betekent dit dat koöperatie in zijn model beschouwd moet worden als een extra komponent naast de eerder genoemde facetten van bevrijding die samen emancipatie als resultante hebben. Het is duidelijk dat bovenbeschreven aspecten van emancipatie slechts het karakter hebben van een illustratie van het emancipatiebegrip. Een nauwkeurige bepaling van emancipatie is mede deze categorieën onmogelijk. Wertheim beweert trouwens ook nergens dat de gegeven voorbeelden een volledige verzameling van emancipatie-aspecten vormen. Bovendien is niet duidelijk welk relatief gewicht Wertheim aan de verschillende deelaspecten toekent. Voorts zou men zich kunnen afvragen of het voorkomen van alle genoemde emancipatie-aspecten werkelijk een noodzakelijke voorwaarde vormt voor het konstateren van 'evolutie' en 'revolutie'. Het feit dat Wertheim nalaat om te preciseren in welke zin zijn voorbeelden van de emancipatiecriteria geïnterpreteerd moeten worden geeft hem de mogelijkheid om de beoordeling van de door hem beschreven historische processen op een vrij elastische manier in overeenstemming te brengen met zijn morele en politieke voorkeuren. Maar dezelfde vaagheid in de definitie van het emancipatiebegrip maakt het mogelijk om uit de door Wertheim gepresenteerde historische gegevens, conclusies te trekken die de conclusies van Wertheim tegenspreken. Ik zal hieronder twee voorbeelden schetsen ontleend aan de geschiedenis van Nazi-Duitsland en de Sowjet-Unie.

Het ontstaan en het bestaan van Nazi-Duitsland is volgens Wertheim een kontrarevolutionair verschijnsel. In het geval van de Sowjet-Unie spreekt Wertheim van een revolutie. Het is echter niet moeilijk om met Wertheims vage emancipatiecriteria de Hitlerperiode te beschrijven als een revolutie. Ook kan men betwijfelen of de geschiedenis van de Sowjet-Unie werkelijk een netto positief emancipatoir saldo oplevert. De geschiedenis van Nazi-Duitsland is voor Wertheim een evident voorbeeld van een kontrarevolutie. Dit is voor hem zo evident dat hij er (i.t.t. de Sowjet-Unie) geen afzonderlijke bespreking aan wijdt. Het kontrarevolutionaire aspect van Hitler-Duitsland wordt terloops vermeld, samen met andere voorbeelden van kontrarevoluties: "... de machtsgrepen van Benito Mussolini, Admiraal Horthy, Tsjiang Kaisjek, Adolf Hitler en Franco zijn onmiskenbaar voorbeelden van kontrarevolutionaire machtsgrepen".(14) In deze interpretatie van de moderne Duitse geschiedenis staat Wer

heim natuurlijk niet alleen. Marxistische auteurs zien het fascisme als een voortzetting van de heerschappij van de bourgeoisie met geweld, wanneer de middelen van parlementaire democratie ontoereikend zijn gebleken om die heerschappij tegen de groeiende macht van de arbeidersbeweging te verdedigen. Liberale historici wijzen op de reaktionaire fraseologie van de Nazi-beweging, op de ideologie waarin beloofd werd de waarden en tradities van het verleden in ere te herstellen. Barrington Moore (15) ziet de Nazi-periode als een onderdeel van een historisch proces dat voor Duitsland veel eerder was begonnen en dat hij de 'konservatieve modernisatie' noemt (de andere wegen van modernisatie zijn: de burgerlijke revolutie en de kommunistische revolutie). De konservatieve modernisatie komt voor in landen waar de bourgeoisie te zwak is om de macht over te nemen en een alliantie aangaat met de feodale klasse en de staatsburokratie waarbij "het recht om te heersen wordt ingeruild tegen het recht om geld te verdienen". (16) In Duitsland heeft het hier genoemde reaktionaire bondgenootschap vaste vorm gekregen onder Bismarck tussen 1871 en 1890. In deze visie op de Duitse geschiedenis figureert Hitler als een instrument van de traditionele adellijke elite (vooral vertegenwoordigd door het officierskorps) en de grootindustriëlen. De laatste jaren begint er echter een visie op de geschiedenis van het Derde Rijk op te komen die in tegenspraak is met de eerder genoemde denkbeelden: "Het Nazisme was de Duitse revolutie bij uitstek, het Duitse equivalent van 1789, het substituut voor de revolutie die in 1918 was mislukt, het produkt van alle spanningen die zich sinds 1919 hadden opgebouwd, de uiteindelijke wending tegen de oude, autoritaire, semi-feodale maatschappij die door Bismarck aan Duitsland was opgelegd. Een wending die zo radikaal was omdat hij zo lang was uitgesteld. Dit is de plaats van het Nazisme in de Duitse geschiedenis gezien in het grote perspectief waarover wij nu na 25 jaar de beschikking hebben gekregen". (17) De visie die door het bovenstaande citaat wordt geresumeerd is mogelijk indien we ons bij de bestudering van de Hitler-periode niet richten op de politieke, militaire of psychologische aspecten ervan (wat de benaderingswijze is voor het merendeel der publikaties over dit onderwerp), maar op de sociale geschiedenis van het Derde Rijk. Een van de eersten die een schets van zo'n benadering heeft gegeven was Ralf Dahrendorf in Gesellschaft und Demokratie in Deutschland. Dahrendorf wijst allereerst op de tegenspraak tussen de behoudende ideologie van de Nazies en de radikale institutionele vernieuwingen die ze in Duitsland hebben doorgevoerd na de machtsovername. Bij deze veranderingen kwamen ze in konflikt met hun vroegere konservatieve bondgenoten, die weliswaar niet direkt de democratie in Duitsland in het verleden hebben bevorderd maar overigens weinig ingenomen waren met de absolute diktatuur van het antionaal-socialisme: "De totale macht maakt de vernietiging noodzakelijk van alle partiële instituties, van alle enigszins autonome machtscentra. Daarmee begon de revolutie". (18) Volgens Dahrendorf is dit pro-

ces van uitbreiding der totale gecentraliseerde macht over een toenemend aantal maatschappelijke instituties (het leger, het staatsapparaat, de ekonomie, de familie, de godsdienst) tegelijk een proces van vernietiging van alle traditionele structuren die in de voorgaande periode de evolutie van de Duitse maatschappij hadden geblokkeerd. De resultaten van de kontrarevolutie van Bismarck werden door dit proces van Gleichschaltung gelijkwideerd: "Het nationaal-socialisme heeft het Duitse verleden zoals dat in het Keizerrijk gestalte heeft gekregen, definitief weggevaagd. (...) Na de nationaal-socialistische revolutie kon er van een terugkeer geen sprake meer zijn".(19) Dahrendorfs konklusie (op basis van een globaal-historische analyse) wordt bevestigd door de toepassing van Wertheims emancipatiekriteria op de geschiedenis van Hitler-Duitsland: Sociale mobiliteit: gedurende de zes vredesjaren van het Derde Rijk "was de vertikale mobiliteit het dubbele van dat in de laatste zes jaren van de Weimarrepubliek".(20) Ekonomische ontwikkeling: de ekonomische produktie steeg met 102% tussen 1932 en 1937. Ook het nationaal inkomen werd verdubbeld.(21) Tussen februari 1933 en de lente van 1937 daalde de werkeloosheid van zes miljoen mensen naar minder dan een miljoen: "Tegen de herfst van 1936 had bijna iedereen weer een baan. De arbeiders die de vrijheid van vakvereniging waren kwijtgeraakt maakten grapjes aan de goedvoorzien eettafels dat er onder Hitler tenminste geen vrijheid van kreperen meer bestond".(22) De jeugd: "De jeugd in het Derde Rijk groeide op met een sterk en gezond lichaam, met vertrouwen in de toekomst van hun land en henzelf en een houding van solidariteit en kameraadschap die alle barrières van bezit, klasse en sociale komaf doorbrak".(23) De geestelijke krachten: deze emancipatoire zijde van het fascisme is (i.t.t. andere emancipatoire aspecten) vaak beschreven. De idealistische aantrekkingskracht van de Nazis wordt niet adequaat omschreven door te zeggen dat het hier alleen maar om demagogie ging. De Nazibeweging was meer een "opstand van degenen die men had misdeeld, ontferd, uitgebuit en bedrogen".(24) Zonder dit aspect is het enthousiasme dat de Duitse massa's voor Hitler opbrachten een onbegrijpelijk ke zaak.

De bovenstaande toepassing van emancipatiekriteria op de sociale geschiedenis van het derde Rijk kan natuurlijk met nog meer voorbeelden worden uitgebreid, die alle erop zouden wijzen dat Dahrendorfs beschrijving van Hitlers machtsgreep als revolutie in overeenstemming is met Wertheims revolutiebegrip (althans indien we stellen dat de revolutie bepaald wordt door zijn konkrete emancipatoire inhoud en niet, zoals Wertheim soms doet voorkomen, dat de emancipatoire ontwikkeling bezien moet worden in het licht van het revolutionaire proces waarvan zij onderdeel is). Natuurlijk is het mogelijk om achteraf een extra emancipatiekriterium in te voeren dat min of meer specifiek is voor het desbetreffende historisch proces, te verklaren dat het voorkomen van een bepaald verschijnsel onverenigbaar is met revolutie en dat de beschreven gebeurtenis de naam kontrarevolutie moet dragen. Dit is precies wat Wertheim doet ten aanzien

van de geschiedenis van Nazi-Duitsland. Het evidente verschijnsel dat niet met revolutie gekombineerd kan worden is voor Wertheim de Herrenvolk-ideologie: "Je kunt het (Stalinisme, M.K.) niet vergelijken met Nazi-Duitsland en zijn Herrenvolk-ideologie, het meest duidelijke voorbeeld van een anti-emancipatoire ideologie".(25) "Mogelijk zou de nederlaag van Hitler-Duitsland ook wel gedeeltelijk kunnen worden toegeschreven aan de Herrenvolk-ideologie die sommigen van de beste geleerden had verdreven".(26) Vooral uit het laatste citaat zien we dat het invoeren van het Herrenvolkprincipe als een extra criterium in het kader van Wertheims theorievorming een heel nuttige functie vervult: niet alleen betekent de Herrenvolk-ideologie dat Hitler geen revolutie heeft gepleegd, bovendien zorgt dit feit er ook voor dat Hitler-Duitsland de oorlog niet kan winnen en ondersteunt zodanig Wertheims konklusie dat de geschiedenis van de mensheid zich uiteindelijk in de richting der vooruitgang blijkt te bewegen en dat de tegenkrachten uiteindelijk geen schijn van kans maken (met de uitzondering van de totale thermonukleaire oorlog die wel een einde aan de evolutie kan maken). Echter naast het feit dat men ernstig kan twijfelen aan de door Wertheim gegeven voorstelling van zaken (kernsplusing werd voor het eerst in Berlijn in 1938 uitgevoerd, bijna alle grote Duitse natuurkundigen werkten in de oorlog met enthousiasme aan de atoombom), is het principe van invoering van een extra emancipatiecriterium en het afzien van de analyse van het beschouwde verschijnsel met de eerder ingevoerde emancipatiecriteria, een zaak die methodologisch niet goed te verdedigen is. Bovendien kan men zich afvragen of zo'n 'extra'-criterium er niet meteen voor zorgt dat we de verschijnselen die we vroeger als revoluties hebben geklassificeerd nu niet van een ander etiket moeten voorzien.

Uit het bovenstaande volgt niet dat we de resultaten van de Hitler-periode alleen maar zouden moeten beschouwen in termen van economische ontwikkeling en modernisering van de maatschappelijke instituties. Het invoeren van een extra emancipatiecriterium ligt voor de hand: een analyse van de kosten van een historisch proces uitgedrukt in mensenlevens. Het lijkt evident dat daar waar die kosten buitensporig groot zijn het spreken over emancipatie absurde kanten heeft: lijken hebben geen deel aan de bevrijding. In ieder geval zou men tenminste dit laatste criterium een rol kunnen laten spelen bij de beoordelingen van revolutionaire processen. Het is verbazingwekkend dat Wertheim in staat is om een evaluatie van de geschiedenis van de Sowjet-Unie te geven zonder dit laatste punt ook maar even te noemen (in twee passages in zijn boek waar het probleem wel door hem wordt signaleerd, doet hij het af met een verwijzing naar een citaat van Mark Twain waarvan de toepasselijkheid voor de geschiedenis van de Russische revolutie zeer twijfelachtig is). Het ontbreken van deze 'body count' bij de evaluatie van de emancipatiebalans is een van de redenen waarom men kan twijfelen aan de uitspraak van Donkers en Szirmai over Evolutie en Revo-

lutie: "Alle vragen die gesteld moeten worden, worden gesteld (over het Stalinisme, over terreur, over onvrijheid)".(27) Dit punt is niet het enige wat onbevredigend is aan Wertheims presentatie van de Russische geschiedenis. De paragraaf met de titel: "Het Thermidorprobleem in de Sowjet-Unie: verburgerlijking", geeft het volgende karakteristiek van de geschiedenis van de Sowjet-Unie: "Terwijl onder Stalin's bewind ernstige schendingen van het vrijheidsideaal een wel zeer in het oog springende afdwaling vormden van het oorspronkelijke revolutionaire ideaal, verliezen in het tijdperk na Stalin de idealen van de revolutie als zodanig veel van hun oorspronkelijke invloed en inspiratie. Naast een duidelijk verbeterd peil van materiële welvaart en intenser contact met de mensen en ideeën van de Westerse wereld, groeit snel het verlangen de geneugten van een goed leven te genieten zonder zich verder veel zorgen te maken over revolutionaire idealen of marxistische beginzelen".(28) Deze merkwaardig onsociologische benadering van de 'Russische Thermidor' is bij uitstek geschikt om alle vragen over de achtergronden van het Stalinisme en het post-Stalinisme te omzuilen. Deze vragen zouden natuurlijk betrekking moeten hebben op de klassestructuur van de Sowjetmaatschappij. Het is beslist te betreuren dat Wertheim dit probleem afdoet met gemeenplaatsen: "de totale structuur van de maatschappij (wordt) toch nog beheerst door bureaucratische vormen die elke poging tot een fundamentele vernieuwing smoren".(29) Dit is des te meer te betreuren daar in Wertheims theorie genoeg elementen aanwezig zijn voor een sociologische beschrijving van een verschijnsel als destalinisatie; waarbij bijvoorbeeld gewezen kan worden op de emancipatie van het partijapparaat ten opzichte van de geheime politie. Men kan trouwens ook zeer goed de stelling verdedigen dat in de Sowjet-geschiedenis in het geheel geen Thermidor voorkomt (zoals we dat uit de geschiedenis van de Franse revolutie kennen). Het is mogelijk om te stellen dat de fundamenteën van de historische formatie die wij als Stalinisme kennen reeds in de 'zuivere' Leninistische tijden zijn gelegd. Het is nog direkter aantoonbaar dat bepaalde sociologisch interessante organisatievormen die onder Lenin en Stalin zijn ontstaan onverminderd werden gehandhaafd na de dood van Stalin. Dit feit is een van de redenen waarom men in de Sowjet-Unie niet tot een echte afrekening met het Stalinisme is gekomen.

Een aspect van de hier boven gesignaleerde continuïteit vormt het gebruik van terreur in de geschiedenis van de Sowjet-Unie. Het volgende overzicht is opgesteld aan de hand van hoofdstuk 2 van deel I van de Archipel Goelag van Alexander Solzjenitsyn. (30)

- November 1917: kadettenpartij (konstitutioneel-demokratische partij wordt onwettig verklaard).
- Januari 1918: Lenin roept op tot "het zuiveren van de Russische aarde van ongedierte" (de meest algemene definitie van het begrip klassevijand).
- 1919: de uitdrukking "kadetachtige intellectuelen" komt in

zwang (met gevolgen voor de betrokkenen: arrestaties en terechtstellingen).

- 1921: het begin van de operatie Grote Patience. Deze betrof alle Sowjet-burgers die ooit hadden behoord tot enige andere partij dan de bolsjewistische. "Niemand (van hen) is er levend uit gekomen. De operatie heeft jaren in beslag genomen, een deel werd gevangen gezet, een deel werd verbannen, uit de gevangenis ging men in verbanning uit de verbanning in de gevangenis. Als men na tientallen jaren nog niet van kou, honger of epidemieën was omgekomen, kon men nog altijd de kogel krijgen".
- 1922: een aanval op de kerk. De term "sociale profilaxe" doet zijn intrede. Het betekent dat de likwidatie van sociaal ongewenste groepen toegestaan is, zelfs als ze niet direct de Sowjet-macht bestrijden.
- 1927: het woord "sabotage" wordt ingevoerd om zondebokken te vinden voor industriële tegenslagen. Een stroom van technici wordt doorgestuurd naar de ontstane Archipel van concentratiekampen.
- 1928: likwidatie van de NEP (Nieuwe Economische Politiek). Dit komt neer op de likwidatie van de "NEP-mannen".
- 1929: "Goldrush". Iedereen die goud zou kunnen hebben kan in de gevangenis belanden.
- 1929-1930: kollektivisatie en kampagne tegen koelakken en 'halfkoelakken'. De definitie van de laatste groep wordt zo gehanteerd dat praktisch iedere boer eronder kon vallen. 15 MILJOEN BOEREN verdwijnen in de Archipel.(31)
- 1932: kinderen die met schaaftjes grashalmen van een kolchoz-korenveld stelen, krijgen 10 jaar (in 1947 verhoogd tot 20 jaar). Volwassenen kunnen voor het stelen van graan de kogel krijgen.
- 1935: een kwart van de bevolking van Leningrad wordt naar de Archipel afgevoerd.(32)
- 1937-1938: DE GROTE TERREUR. (Dit is zowat de enige misdaad van het Stalinisme die officieel erkend wordt in de Sowjet-Unie, al stelt men het daar voor alsof er een paar duizend slachtoffers zijn gevallen, allemaal kommunisten. In werkelijkheid was er sprake van minstens 1 miljoen doden.
- 1940: oorlog met Finland. Vrijgelaten Russische krijgsgevangenen vertrekken richting Archipel.
- 1941: oorlog met Duitsland. Massale terechtstellingen van gevangenen in de gebieden die in handen van de Duitsers zouden vallen. De omvang van die terechtstellingen is even groot of groter dan die welke de vluchtende Duitsers in 1944-'45 met het doden van hun gevangenen realiseerden. Vertegenwoordigers van onbetrouwbare nationaliteiten worden naar concentratiekampen afgevoerd. Alle Wolga-Duitsers gaan naar de Archipel, ook helden van de revolutie en de burgeroorlog. Voorts Koreanen en Chinezen in het Verre Oosten (spionage voor Japan).
- 1943-1945: vertegenwoordigers van alle nationaliteiten die zich bevonden in de door Duitsers bezette gebieden verdwij-

- nen naar de Archipel. Voorts alle Kalmoeken, Kabardiniërs, Tsietsintszen, Ingoetiërs, Tataren.
- 1945: terugkerende krijgsgevangenen, Vlasov-soldaten, vroegere emigranten.
 - 1946-1947: meer dan een miljoen Russische "displaced persons" worden door de geallieerden aan Sowjet-Unie uitgeleverd en daar naar kampen afgevoerd. Bovendien: Polen, Roemenen, Hongaren. Bovendien: kinderen van Spaanse kommunisten die in 1937 zijn gelijkwideerd, zijn intussen groot geworden en verdwijnen in kampen.
 - 1948-1949: idereen die in 1938 tot tien jaar is veroordeeld, krijgt er een "tientje" bij. Ook de kinderen van de veroordeelden uit 1938 gaan de gevangenis in.
 - 1950: o.a. de Grieken uit het revolutionaire leger van Markos, die na het verlies in de Griekse burgeroorlog naar Bulgarije waren gevlucht.
 - 1953: "De zaak van de artsen", het begin van de voorgenomen afrekening met de joden. "Volgens geruchten die in Moskou circuleerden, luidde het plan van Stalin als volgt: in het begin van maart zouden de "moordenaars in witte jassen" in het openbaar op het Rode Plein in Moskou worden opgehangen. De opgewonden patriotten zouden spontaan (onder leiding van instructeurs) een pogrom tegen de joden beginnen. Dan zou de regering (de hand van vadersje Stalin reikt overal, niet?) de joden grootmoedig redden door ze dezelfde nacht op transport te zetten naar het Verre Oosten en Siberië (waar de barakken al in aanbouw waren)".

Het boek van Robert Conquest: The Great Terror bevat een appendix getiteld "casualty figures"; een statistisch overzicht van de kosten in mensenlevens van Stalin's weg naar het socialisme. (33) Bij mijn weten zijn deze schattingen nergens serieus aangevochten. In de jaren 1937-1938 alleen vonden minstens zeven miljoen arrestaties in de Sowjet-Unie plaats. Dit cijfer kan worden berekend op een aantal verschillende manieren die neerkomen op het verzamelen van getuigenissen en bekende documenten over lokale gevangenschappen en het extrapoleren van deze getallen over het land en over het beschouwde tijdvak. Deze manier van werken in situaties waar precieze gegevens onbekend of ontoegankelijk zijn is niet specifiek voor de beschrijving van terreur in de Sowjet-Unie. De berekeningen over de nazi-misdaden (waarvan een deel hieronder wordt weergegeven) en ook de huidige demografische kalkulaties betreffende de Chinese Volksrepubliek (34) berusten voor een groot deel op hetzelfde procédé van vergelijking der verschillende extrapolaties. Het cijfer van zeven miljoen gearresteerde personen in 1937-1938 lijkt een soort ondergrond te zijn van alle schattingen. De meeste arrestanten werden later naar een concentratiekamp afgevoerd. De rest kreeg de kogel (het percentage vrijlatingen is onbeduidend klein). De schatting van het aantal terechtstellingen in die twee jaar alleen (zonder de mensen te tellen die toen in de

kampen zijn omgekomen) levert een cijfer op van één miljoen. De gearresteerden die niet direkt de kogel kregen werden van de gevangenen naar concentratiekampen overgebracht. De bevolking van de concentratiekampen telde eind 1938 acht miljoen zielen. Hierbij zijn geen kriminele gevangenen gerekend en ook niet de cirka 1 miljoen personen die waren opgesloten in gevangenen. In hun eerste kampjaar stierf 30% van de gevangenen. Het gemiddelde jaarlijkse sterftecijfer over alle kampen en tijden schommelde tussen de 10% en de 30%. Berucht is het kampkompleks Kolyma met een sterftepercentage van 30. Indien we de gemiddelde bevolking van dit kompleks op een half miljoen stellen (alweer een ondergrens), is Kolyma alleen al verantwoordelijk voor twee miljoen doden tot het jaar 1952. Nemen we over de periode 1936-1952 een bevolking van acht miljoen mensen gemiddeld in de concentratiekampen en het (lage) sterftecijfer van 10% per jaar, dan komen we op de ondergrens van twaalf miljoen mensen die in die periode in de Russische concentratiekampen zijn omgekomen. In dit cijfer zijn niet begrepen één miljoen terechtgestelden en zeven miljoen boeren die in de periode daarvoor zijn omgekomen tijdens de kollektivisatie, de deportatie van miljoenen mensen die hiermee gepaard ging en de hongersnood die hierop volgde. We hebben dus een cijfer van twintig miljoen slachtoffers van het Stalinisme, een cijfer dat bevestigd wordt door demografische gegevens die door de Sowjet-Unie zijn verstrekt.(35) Het is interessant om het cijfer van twaalf miljoen slachtoffers van de Russische concentratiekampen in de periode 1936-1952 te vergelijken met de slachtoffers van de Nazi-kampen in de jaren 1933-1945.(36) Tegen het einde van het jaar 1933 bestonden in Duitsland al drie grote concentratiekampen (Dachau, Buchenwald, Oranienburg) en 25 kleine. Het totale aantal gevangenen was 50.000. Het sterftepercentage lag iets boven de 30. Eind 1939 waren er in Duitsland zes à acht grote concentratiekampen en een honderdtal kleine (bevolking 500-2000). De totale bevolking van de Duitse concentratiekampen bedroeg eind 1939 149.000 gevangenen. In dat jaar waren 60.000 mensen in die kampen gestorven. In de hele periode 1933-1939 kwamen in Duitsland 213.000 mensen in concentratiekampen om het leven. In de periode 1940-1942 bevatten de Duitse concentratiekampen een bevolking van gemiddeld 350.000 mensen. Het dodental bedroeg over die drie jaren 444.000. Het hoogste getal werd bereikt begin 1945: 1.067.000 gevangen; 640.000 doden. Totaal dodencijfer over 1943, 1944 en 1945: 1.101.000.

De bovenstaande cijfers gelden voor "gewone" concentratiekampen. De dodencijfers voor vernietigingskampen zijn hoger en minder goed gedokumenteerd. De meeste auteurs geven een cijfer van rond vijf miljoen mensen met een foutenmarge van een half miljoen. De historicus Kogon komt, na alles opgeteld te hebben, tot een totaal cijfer van 7.125.000 doden in de Duitse concentratiekampen, maar Shirer zegt over dit getal in The Rise and

the Fall of the Third Reich: "... this figure is undoubtedly too high".(37) Het lijkt er dus sterk op dat in de periode van 16 jaar (1936-1952) in de Russische concentratiekampen minstens twee keer zoveel mensen zijn omgekomen als in de periode van 12 jaar (1933-1945) in de Duitse. Hiermee zijn de kampen natuurlijk nog niet volledig tegen elkaar afgewogen. Er zijn facetten van de Duitse concentratiekampcultuur die in de Russische kampen niet te vinden zijn: vergassing, doden van baby's, "medische" proeven. Maar meer verschillen zijn er ook nauwelijks. Volkenmoord, terechtstellingen van tienduizenden tegelijk door een nekschot, massagraven, dodentransporten over duizenden kilometers in beestenwagens zonder eten, hongerdood, epidemieën, dood door bevriezing, dood door uitputting, sadisme: het zijn allemaal elementen van de Dodenarchipel waarin beide kampsystemen zich nauwelijks van elkaar laten onderscheiden.

In Evolutie en Revolutie wijst Wertheim terecht op de grote verworvenheden van de oktober-revolutie: "Over het algemeen zal men echter (ondanks tegenslagen in de landbouw, M.K.) moeten toegeven dat het kommunisme als politiek systeem in staat is als een alternatieve weg te dienen tot industriële en technologische vooruitgang..."(38) Dat het Stalinisme een van de mogelijkheden is om een agrarisch land te industrialiseren wordt inderdaad door weinig mensen ontkend. Weinigen zullen ook geneigd zijn te betwisten dat het tapijtbombardement en manier is om de urbanisatie van bepaalde gebieden in Zuid-Oost Azië te bevorderen of dat kannibalisme een van de middelen is om aan proteïne-rijk voeding te komen. Op deze benadering van de sociale werkelijkheid waarbij sommige 'nevenaspecten' op hardnekkige wijze onopgemerkt blijven is een term van toepassing die in een ander kontekst door Wertheim is ingevoerd: de sociologie van het niet-weten.

Dit niet-weten is niet een toevallige eigenschap van Wertheim: het is een uiting van het Koude Oorlogsdenken dat ook in de sociologie blijft voortwoekeren. Want het is een misvatting dat de ideologie van de Koude Oorlog voornamelijk zou bestaan uit het verheerlijken van de zegeningen van het vrije ondernemerschap en het verguizen van het goddeloze kommunisme. De ideologie van de Koude Oorlog is het herleiden van de hele moderne geschiedenis tot slechts twee alternatieven: de kritici van het ene alternatief worden dan automatisch en bijna onmerkbaar tot apologeten van het andere. Een van de vele voorbeelden van deze krampachtig-verdedigende houding in Wertheims boek is zijn behandeling van het 'boeren-probleem' in de Sowjet-Unie. Zeals bekend leidde de kollektivisatie van de landbouw in de Sowjet-Unie tot grootscheepse revoltes onder de boeren, massale slachting van het vee dat de boeren niet aan de kolchozen wilden afstaan en grootscheepse terechtstellingen en deportaties. Deze gang van zaken heeft in de jaren 1933-1936 geresulteerd in hongersdood voor miljoenen. In het boek van Roy Medwedew over het

Stalinisme komt de volgende citaat voor: "In het jaar 1933 strekte de honger zich uit over het hele land. In Vorkhovo, de hoofdstad van het distrikt, op een pleintje in de buurt van het station, gingen de boeren die het slachtoffer van de 'ontkoelakisering' waren geworden en die uit de Oekraïne waren gedeporteerd, op de grond liggen om te sterven. Men raakte er aan gewend om lijken te zien, die daar 's ochtends lagen; een paardewagen stopte en Abram, de paardemenner van het ziekenhuis laadde er de lijken op".(39) Zo'n 'fijnmazig' gezichtspunt zou men bij Wertheims beschrijving van de Sowjet-geschiedenis tevergeefs zoeken. Over de hierboven aangeduide problematiek zegt hij slechts: "Het is waar dat kollektivisatie gedurende de dertiger jaren sterke weerstand heeft ontmoet van de kant van belangrijke sectoren van de landelijke bevolking, hetgeen zowel de graanoogsten als de veestapel ongunstig heeft beïnvloed".(40) Dit citaat is niet slechts een toevallige opeenhoping van eufemismen. Dit taalgebruik is een symptoom van een benadering van sociale problemen die Wertheim in dit geval gemeen heeft met systeemanalytici en sociale architecten waarmee de moderne geschiedenis bijzonder rijk is gezegend: de 'backroom-boys' die, vanuit geriefelijke vertrekken met verwarming of air-conditioning 'makroskopische' ontwerpen in elkaar zetten zonder een overbodige gedachte te spenderen aan het specifieke lot van het menselijk mest dat de akkers van de toekomst vruchtbaar moet maken. Het is een visie op de menselijke maatschappij en geschiedenis die men kan tegenkomen in hofkronieken en ambtelijke communiqués: het is een sociologie van bovenaf gezien.

Het valt niet mee om een algemene definitie van een emancipatorische sociologie te geven. Te zien wat emancipatorische sociologie niet is, dat valt gelukkig erg mee.

Noten

- 1) G. van Benthem van den Bergh: 'Wertheim kan met zijn emancipatie alle kanten op', Vrij Nederland, 8 juli 1972
- 2) W.F. Wertheim, Evolutie en Revolutie, Amsterdam 1972 (2e druk), pp. 58-59
- 3) idem, p. 62
- 4) idem, pp. 486-487
- 5) idem, p. 66
- 6) idem, p. 52
- 7) idem, p. 304
- 8) idem, p. 304
- 9) idem, p. 305
- 10) idem, p. 54

- 11) idem, p. 57
- 12) idem, p. 305
- 13) idem, p. 61
- 14) idem, p. 224
- 15) Barrington Moore jr., Social origins of dictatorship and democracy, Boston 1966
- 16) idem, p. 437
- 17) Geoffrey Barraclough, A new view of German History, Part III, in: New York Review of Books, 16 november 1972
- 18) R. Dahrendorff, Gesellschaft und Demokratie in Deutschland, München 1965, pp. 433-434
- 19) idem, pp. 447-448
- 20) R. Grunberger, 'The twelve year Reich', geciteerd in: Geoffrey Barraclough, 'The liberals and German History', Part II, in: New York Review of Books, 2 november 1972
- 21) W.L. Shirer, The rise and fall of the Third Reich, New York 1962 (4e druk), p. 357
- 22) idem, p. 321
- 23) idem, p. 353
- 24) Geoffrey Barraclough, 'A new view of German History, Part III', in: NYRB, 16 november 1972
- 25) M. Korzec, Interview met W.F. Wertheim in de Haagse Post, 14 april 1973
- 26) W.F. Wertheim, op. cit., p. 52
- 27) J. Donkers, E. Szirmai, 'Wertheim en het geloof in de vooruitgang' in: De Gids, nr. 4, 1972
- 28) W.F. Wertheim, op. cit., p. 456
- 29) idem, p. 458
- 30) A. Solzjenitsyn, Archipelag Goelag (Russische uitgave), Parijs 1973, Deel I-II, pp. 37-103
- 31), 32) In een (ongepubliceerde) recensie van Goelag Archipel stelt Roy Medwedew dat de aantallen van '15 miljoen boeren' en '1/4 van de bevolking van Leningrad' waarschijnlijk te hoog zijn.
- 33) R. Conquest, The great terror, London 1971
- 34) M. Korzec, 'China, Volksrepubliek; demografie' in: de Grote Spectrum Encyclopedie, deel III, Amsterdam 1974
- 35) Roy Medwedew noemt in zijn recensie van Goelag Archipel het getal '25-26 miljoen' als de beste schatting van de

hoeveelheid mensen die in de concentratiekampen van Stalin zijn omgekomen, meer dan twee maal zoveel als volgens de schatting van Conquest.

- 36) E. Kogon, Der SS-staat, München 1946, pp. 121-125
- 37) W.L. Shirer, op. cit., p. 1259
- 38) W.F. Wertheim, op. cit., p. 444
- 39) Roy Medwedew, Le Stalinisme, Parijs 1972, p. 143
- 40) W.F. Wertheim, op. cit., p. 453